

NURANƏ ALLAHVERDİYEVA
ADPU-nun (Quba filialı) müəllimi
Quba, Fətəli xan küçəsi, №5
nurane.ava93@gmail.com

**AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİ
ZAMANI ŞAĞIRDLƏRİN QARŞILAŞDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN
ARADAN QALDIRILMASI**

Xülasə

Azərbaycan dilinin tədrisi prosesi hər zaman olduğu kimi müasir dövrümüzün də əsas məsələlərindən biridir. Bilik və bacarıqların şagirdlər tərəfindən mənimsədilməsində kurikulum təliminin əsas konsepsiyaları çərçivəsində müasir texnologiyalar əsasında dərslərin və tədris prosesinin gedişatına nail olmaq lazımdır. Bu məqsədlə məqalədə məhz orta məktəblərdə qrammatika təliminə məxsus olan predmetlərin öyrədilməsinə məxsus əsas müddəalar öz əksini tapmışdır. Həm orta, həm də ali məktəblərdə qrammatik təhlil linqvistik təhlilin digər növlərindən daha çox istifadə olunur. Dilçilər bunu əvvəllər dilçiliyin qrammatika termini ilə ifadə olunması ilə əlaqələndirirlər.

Orta məktəbdə aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, morfolojiyanın tədrisində şagirdlər bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. İlk olaraq bunun səbəbi morfoloji və sintaktik kateqoriyaların, cümlə üzvü ilə nitq hissəsi anlayışının, morfoloji və sintaktik sualın qarışdırılması, fərqli xüsusiyyətləri düzgün müəyyən edə bilməməsidir. Şagirdlərdə Azərbaycan dili dərslərində morfoloji vərdişlərin yaradılması, inkişaf etdirilməsi və qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması orta məktəbin qarşısında duran başlıca vəzifələrdəndir. Morfoloji təhlil apararı zaman bir-biri ilə qarışdırılan, fərqləndirilməkdə çətinlik törədən problemlə mövzular nəzəri-təcrübi cəhətdən nəzərdən keçirilməlidir.

Açar sözlər: *bilik, bacarıq, metodika, morfolojiya, metod*

Morfoloji təhlilin elmi əsası morfolojiyadır. Söz və onun tərkibi, nitq hissələri və onun təsnifi, isim, ismin qrammatik kateqoriyaları, quruluşu, mənaca növləri, sintaktik vəzifəsi, sifət, sifətin dərəcələri, say, növləri, sintaktik vəzifəsi, əvəzlilik, mənə növləri, feil, onun mənə növləri, feilin kateqoriyaları, təsriflənən və təsriflənməyən növləri, zərf, köməkçi nitq hissələri və s. morfoloji təhlilin əsasını təşkil edir [11, s. 151].

Morfoloji təhlilin məzmunca sözün tərkibinə və nitq hissələrinə görə; formaca yazılı və şifahi, keyfiyyətinə görə bütöv və yarımqıç növləri var.

Morfolojiyanın tədrisində yarana biləcək bəzi problemlərə nəzər salaraq:

1. İsim bölməsi tədris ediləndə ismin adlıq halı ilə qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik halın bir-biri ilə oxşar olmasının yaratdığı çətinliklər aktual

problemlərdəndir. Bu mövzular nəzəri mənimsədildikdən sonra onların sintaktik vəzifəsi də diqqətdə saxlanılmalıdır. Bunu aydınlaşdırmaq üçün dil faktlarına nəzər yetirək: Ləpələrin qucağında dolaşdım axşam-səhər, Gözlərimi qamaşdırdı dibindəki **incilər** (B.Vahabzadə); Dənizin dibindən **inci** tapdım; Həyat uzun **inci** düzümüdür (Y.V.Çəmənəminli). **İnci** sözü birinci cümlədə adlıq, ikincidə qeyri-müəyyən təsirlik, üçüncüdə isə qeyri-müəyyən yiyəlik haldadır. Bu cümlələrin hər birində inci sözü zahirən bir-biriylə oxşardır. *Ləpələrin qucağında dolaşdım axşam-səhər, Gözlərimi qamaşdırdı dibindəki incilər* cümləsində incilər sözü haqqında məlumat verilən əşyadır, cümlədə digər sözlərdən asılı deyil və xəbərlə uzlaşma əlaqəsindədir, mübtədadır. Sual verək- Gözlərimi nə qamaşdırdı?-İncilər. Dənizin dibindən **inci** tapdım cümləsində inci sözü sintaktik cəhətdən tamamlıqdır. Mən dənizin dibində nəyi tapdım?-İncini. Deməli, burada söz qeyri-müəyyən təsirlik haldadır. Digər tərəfdən inci sözü təsirli feil ilə idarə əlaqəsi ilə əlaqələnir. Bu sözün cümlədə yerini dəyişsək, təsirlik hal şəkilçisi bərpa olmuş olacaq-**İncini dənizin dibindən tapdım**. Cümlədə qarşısına işarə əvəzliyi əlavə edərək müəyyənləşdirmək isə şagirdlərə öyrədiləcək ən əlverişli üsuldur. İşarə əvəzliyinin inci sözünün əvvəlinə əlavə edilməsi, sözün cümlədə yerinin dəyişdirilməsi üsulunu birinci cümləyə tətbiq etsək, heç bir dəyişiklik yaranmadığını görürük və incilər özü elə mübtədə olaraq qalar. Həyat uzun **inci** düzümüdür cümləsində inci sözü özündən sonra gələn sözdən asılıdır. Mənsubiyyət şəkilçili söz varsa, demək, onun aid olduğu sahib var, bu söz də yiyəlik halda işlənməlidir.

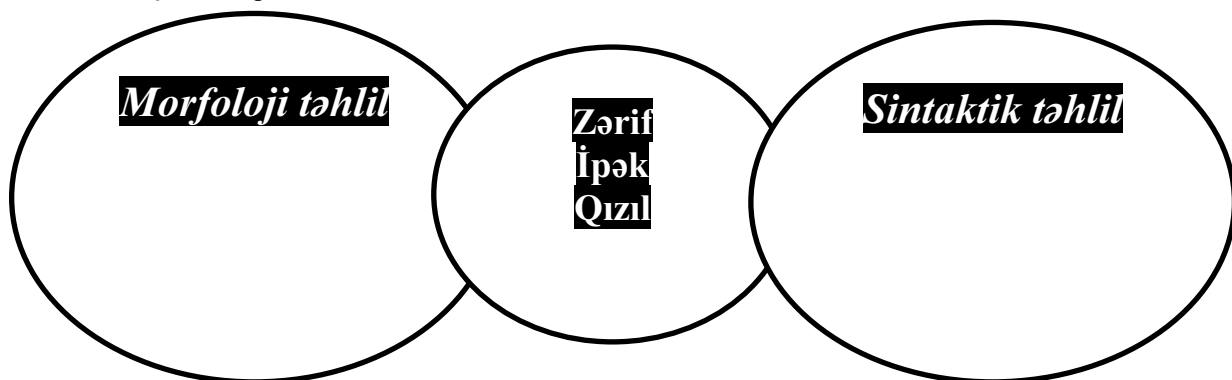
Deməli, şagirdlərin ismin bu hallarını mənimsəməsi üçün ən rahat yol konkret dil nümunələri üzərində təhlillər aparmaq və bunu öyrəndikləri nəzəri məlumatlarla sübut etməkdir. Bu zaman nəzəri və təcrübi biliklər vahid şəkildə ortaya qoyulmalıdır.

2. Morfologiyanın tədrisində morfoloji təhlildə yaranan çətinliklərdən biri atributiv isimlərlə sifətlərin bir-biri ilə qarışdırılmasıdır. Bunun izahını vermək üçün yenə nümunələr üzərində işləyib izah vermək daha məqsədəuyğundur. *Daş ürəklərdə yanib daşları yandırdı muğam* (B.Vahabzadə), *Kəndimizin dağları, atirli yamacları tez-tez yuxuma girir*. Daş sözü ayrılıqda nə? sualına cavab verir. Atributiv isim olduğuna görə təyin vəzifəsində çıxış edir, aid olduğu sözün maddi əsasını bildirir. Şagirdlər belə sözləri morfoloji təhlil edəndə sifətlə qarışdırmanın deyə onlara ismin çıxışlıq halının şəkilçisini artırmaq olar-daşdan bina, gümüşdən qaşığı. Əgər bu şəkilçini artırmaq mümkün olursa, deməli, belə sözlər isimdir. Belə isimlərə *ən, çox, lap, daha* ədatlarını artırmaq mümkün olmur. Çünki bu ədatlar sifətlərə əlavə edilir və əlaməti qüvvətləndirir.

OLAR	OLMAZ
<i>qızıldan qolbaq</i>	<i>ən qızıl qolbaq</i>
<i>ən gözəl qız</i>	<i>gözəldən qız</i>

Qeyd: Bu qayda ancaq material bildirən isimlərə aiddir. *Həkim İsmayıl gəldi* cümləsində “Həkimdən İsmayıl” demək yanlışdır.

3. Morfologiyanın tədrisində morfoloji sualın sintaktik sualla eyni hesab edilməsi şagirdlərin tez-tez rastlaşdığı çətinliklərdən biridir. Bu şagirdlərin morfoloji kateqoriya ilə sintaktik kateqoriyanı, nitq hissəsi ilə cümlə üzvünü düzgün şəkildə ayıra bilməməsidir. Morfoloji sual ayrılıqda tək sözə verilir, sintaktik sual isə cümlə üzvünə verilir. Cümlə üzvü isə söz birləşməsi, tərkib şəklində, tək bir sözlə də ifadə oluna bilər. Bu suallar bəzən eyni də ola bilər, ayrı da. *Zərif ipək paltarın belinə qızıl kəmərlə bağlamışdı*. Bu cümlədə sualları qarışdırılan *zərif*, *ipək* və *qızıl* sözlərindən *zərif* sifət, *ipək* və *qızıl* isə isimdir. *İpək* və *qızıl* sözləri əşya anlayışını ifadə edir, morfoloji sualı *nə?*, sintaktik sualı isə *necə?* olur. Bu cümlədə bu sözləri əyani fərqləndirmək üçün diaqramlardan da istifadə etmək olar.

4. İsim bəhsi tədris ediləndə məkan mənası ifadə edən sözlər yer zərfləri ilə qarışıq salınır.

<i>Məkan mənalı isimlər</i>	<i>Yer zərfləri</i>
<i>şəhər, kənd, məktəb, ev</i>	<i>aşağı, yuxarı, ora, bura</i>

Məkan mənalı isimlər konkret olaraq bir məfhumu bildirir, yer zərfləri isə anlayış bildirmir, hansısa bir yerə işarə edilir. Məkan bildirən isimlər *nə?* və *hara?* sualına cavab verir. Bunları fərqləndirmək üçün aşağıdakıları diqqətdə saxlamaq lazımdır:

- Məkan mənası ifadə edən isimlər sifətlərlə işlənə bilər- köhnə məktəb, təzə şəhər və s. Yer zərfləri isə sifətlərlə işlənmir.
- Məkan mənası ifadə edən isimlər cümlədə işlənərkən mübtədə, xəbər, tamamlıq və zərflik sintaktik rolunda olur. Yer zərfləri isə mübtədə, tamamlıq, yer zərfliyi, təyin, xəbər rolunda olur.

Müqayisə, qrammatik təlillər aparmaqla onların hər birinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək olar.

5. Xəbərlilik şəkilçiləri bir çox şagirdlər tərəfindən şəxs sonluqları və kəmiyyət şəkilçiləri ilə səhv salınır.

Xəbərlilik və şəxs kateqoriyalarının şəkilçiləri eynidir. Həm də hər iki kateqoriyanın morfoloji göstəriciləri şəxs əvəzlilikləri əsasında yaranmışdır (-q, -k, -dır istisna olunmaqla). Belə ki, qədim türk və Azərbaycan yazılı mənbələrində şəxs əvəzliliklərinin feillərdən, həm də isim və isimləşə bilən sözlərdən sonra məhz şəxs şəkilçisi vəzifəsində işlənməsinə rast gəlinir: Orxon-Yenisey abidələrində – tutar mən=tuturam. Külüg tirig bən=Külüg tirigəm; M.Kaşğarının «Divan»ında – mən tənqrigə sığınur mən=mən tanrıya sığınırım, mən kayda mən= mən hardayam, türk mən= türkmən; Kişvərinin «Divan»ında - görmən – görürəm. Hər gecə düşümdə görmən pərişan zülfünü... xəstə mən – xəstəyəm – O gözi bimardin ayru gəribü xəstəmən [6, s. 206].

Həm nəzəriyyədə, həm də təcrübədə mövzu tədris olunarkən mövzuya diaxronik və sinxronik aspektlərdən yanaşılmalıdır. Bu şəkilçilərin tarix və mənşəyi haqqında məlumat verilməlidir. Bu izah ediləndə şagird verilən materialı həm daha yaxşı qavraya bilir, həm də işin içində tarixi faktlar olduğuna görə bu ona maraqlı gəlir. Daha sonra isə nümunələrlə izaha yer vermək lazımdır. Məsələn, *Mən həkiməm. Mən gəzirəm*. Bu cümlələrin xəbərlərini müqayisə etsək, onların arasında heç bir fərq görün deyilik. Cümlədə birinci şəxsin təkinin şəkilçiləri işlənmişdir. Birinci cümlədə hökmün şəxsə münasibəti, ikinci cümlədə hərəkətin onu icra edən şəxsə münasibəti ifadə edilir. Morfoloji təhlil və xəbərlilik, şəxs kateqoriyalarının izahı düzgün aparılırsa, bu çətinliklər asanlıqla aradan qaldırıla bilər.

İsmlərdə kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri ilə feilin şəxs kateqoriyasının üçüncü şəxsin cəminin şəkilçiləri eynidir. Bunu fərqləndirmək üçün morfoloji təhlilə diqqət etmək lazımdır. Məsələn, *Qızlar həyatda çiçək toplayırlar*. Diqqəti qızlar və toplayırdılar sözlərinin üzərinə cəmləmək lazımdır. Çünki hər iki sözdə eyni tərkibə malik şəkilçi işlənmişdir.

Qızlar-isimdir, kim? sualına cavab verir, sadədir, ümumidir, cəmdədir, adlıq haldadır, sintaktik vəzifəsi mübtədərdir.

Toplayırlar-feildir, nə edirlər? sualına cavab verir, hərəkət feildir, sadədir, təsirlidir, təsdiqdir, məlum növdədir, xəbər şəklinin indiki zamanındadır, III şəxsin cəmindədir, sintaktik vəzifəsi xəbərdir.

Müəllim bu şəkilçilərin ismlərdə cəmlilik yaratdığını, əşyanın kəmiyyətini bildirdiyini; feillərdə III şəxsin cəminə aid olduğunu belə cümlələrlə düzgün şəkildə izah etməlidirlər. Əgər çalışmalarla bu möhkəmləndirilərsə, şagirdlər bu şəkilçilər arasındakı fərqi tez bir zamanda dərk edə bilər. Bu zaman müəllim həmçinin fəndaxili əlaqəyə də müraciət edir və -lar, -lər şəkilçisinin müxtəlif məqamlarda fərqli tələffüzü üzərində dayanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası. 1-ci hissə. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. Bakı, 1960.
2. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008
3. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 2016
4. C.Cəfərov. Nitq hissələrində keçid prosesləri və konversiya. Bakı, 2009
5. Ə.Əhmədov. Linqvistik təhlil bacarıqları aşılmasının elmi-metodik əsasları. Bakı, 1997
6. Ə.Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010
7. H.Balıyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, 2007
8. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı, 2010
9. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı. Bakı, 1963
10. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı, 2007
11. R.Hümmətova. Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları. Bakı, 2017
12. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, 2007
13. T.Hacıyev, S.Bektaş. Azərbaycan dili dərsləri-8-ci sinif. Bakı, 2015
14. T.Hacıyev, S.Bektaş. Azərbaycan dili dərsləri-9-cu sinif. Bakı, 2016

Н.Аллахвердиева

ТРУДНОСТИ, НАБЛЮДАЕМЫЕ СТУДЕНТАМИ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ МОРФОЛОГИИ НА УРОКАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА, И ИХ ПРЕОДОЛЕНИЕ

Резюме

Процесс обучения азербайджанскому языку, как всегда, является одним из главных вопросов современности. В приобретении знаний и умений учащимися необходимо добиться проведения уроков и учебного процесса на основе современных технологий в рамках основных концепций учебного плана. С этой целью в статье приведены основные положения, касающиеся преподавания грамматических предметов в общеобразовательных школах. Грамматический анализ используется чаще других видов лингвистического анализа как в среднем, так и в высшем образовании. Лингвисты связывают это с тем, что ранее языкознание выражалось в терминах грамматики.

Исследования в средней школе показывают, что учащиеся сталкиваются с рядом проблем при обучении морфологии. Прежде всего причиной этого является смешение морфологических и синтаксических категорий, понятия части речи с частью предложения, морфологический и синтаксический вопрос, неумение правильно выделить разные признаки. Одной из основных задач средней школы является создание и развитие морфологических навыков на уроках азербайджанского языка и преодоление возникающих трудностей. При

проведении морфологического анализа проблемные вопросы, запутанные и трудно различимые, следует рассматривать с теоретической и практической точки зрения.

Ключевые слова: *знания, умения, методика, морфологии, метод*

N.Allahverdieva

**DIFFICULTIES OBSERVED BY STUDENTS DURING THE
TEACHING OF MORPHOLOGY IN AZERBAIJANI LANGUAGE LESSONS
AND OVERCOMING THEM**

Summary

The process of teaching the Azerbaijani language, as always, is one of the main issues of our time. In the acquisition of knowledge and skills by students, it is necessary to achieve the course of lessons and the teaching process on the basis of modern technologies within the basic concepts of curriculum teaching. For this purpose, the article contains the main provisions related to the teaching of grammar subjects in secondary schools. Grammatical analysis is used more often than other types of linguistic analysis in both secondary and higher education. Linguists attribute this to the fact that linguistics was previously expressed in terms of grammar.

Research in high school shows that students face a number of challenges in teaching morphology. First of all, the reason for this is the confusion of morphological and syntactic categories, the concept of the part of speech with the part of the sentence, the morphological and syntactic question, the inability to correctly identify different features. One of the main tasks of the secondary school is to create and develop morphological skills in the Azerbaijani language lessons and to overcome the difficulties encountered. When conducting morphological analysis, problematic issues that are confused and difficult to distinguish should be considered from a theoretical and practical point of view.

Keywords: *knowledge, skills, methodology, morphology, method*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Vüqar Teymurxanlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**